

گونه‌شناسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار

دکتر محمد جواد مهدوی نژاد^{۱*}، محمدحسین قاسم پور آبادی^۲، آیسا محمدلوی شبنتری^۳

^۱ استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری داخلی، دانشکده معماری دانشگاه هنر، تهران، ایران
^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۱/۱۰/۱ تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۲۰)

چکیده

فعالیت‌های آموزشی در هر دوره‌ای از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. آموزش و تعلیم در هر زمان سبب رشد و پیشرفت فرهنگ و تمدن در جامعه شده است. این تحقیق به پیدایش مراکز آموزشی - مذهبی که همان مسجد - مدرسه‌ها هستند، می‌پردازد و چون عمده این مراکز در زمان قاجار به ساخته شده‌اند، جمعیت آماری را مسجد - مدرسه‌های این دوره تشکیل داده است. هدف اصلی پژوهش تحلیل و گونه‌شناسی این مسجد - مدرسه‌ها و مسأله مهم در تحقیق این است که مسجد - مدرسه‌های ایران در دوره قاجار به چه گونه‌هایی تقسیم می‌شوند؟ آیا رابطه‌ای میان گونه‌های مختلف مسجد - مدرسه‌ها و زمان ساخت آن‌ها وجود دارد؟ با این رابطه با مکان و موقعیت قرارگیری قابل توجه است؟ در این پژوهش از روش تحقیق مورد پژوهی استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای است. نتایج این تحقیق حکایت از تقسیم‌بندی مسجد - مدرسه‌ها به سه گونه اصلی دارد. گونه اول، مسجد - مدرسه، فضای واحدی است که کارکرد مسجد و مدرسه در آن از هم تفکیک شده است. گونه دوم، مسجد و مدرسه در یک فضا قرار گرفته‌اند و کاربری مسجد و مدرسه در هم ادغام شده است. گونه سوم، شامل مسجد - مدرسه‌هایی است که به صورت جدا از هم ولی، در کنار هم ساخته شده‌اند. ارتباط مسجد و مدرسه از طریق فضایی مشترک در داخل بناست. در واقع این گونه‌بندی با زمان ساخت، مکان و موقعیت قرارگیری مسجد - مدرسه‌ها رابطه‌ای نداشته است. شاید بتوان گفت که در شرایط خاصی و برحسب نوع تفکر و همچنین میزان اهمیت مسجد و مدرسه، این گونه‌ها شکل گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: مسجد، مدرسه، مسجد - مدرسه، دوره قاجار، گونه‌شناسی.

مقدمه

مورد نظر قرار نداده است. این نوشته قصد دارد، مسجد- مدرسه‌ها را گونه‌بندی و تحلیل کند و با عیارهای مختلف مورد آزمایش قرار دهد.

۱. بیان مسئله

با توجه به مطالعات انجام شده در موضوع مسجد- مدرسه‌های ایران، بررسی‌هایی درباره‌ی اجزای آن صورت گرفته است. هم‌چنین یک تقسیم‌بندی کلی در مورد اصول طراحی آن بر اساس موقعیت و ترکیب حجمی فضای استقرار مسجد و مدرسه نسبت به یکدیگر انجام شده است. اما آن‌چه در این تحقیق در صدد دستیابی به آن هستیم، این مسأله است که چه رابطه‌ای، از هر نظر، بین گونه‌های متفاوت مسجد- مدرسه‌ها وجود دارد؟ موقعیت قرارگیری این نوع بنا چگونه بوده است؟ در تفاوت میان گونه‌های مسجد- مدرسه بعد زمانی مطرح است یا بعد جغرافیایی؟

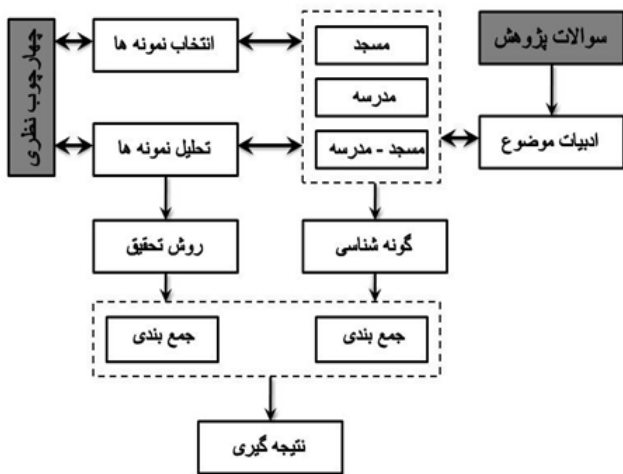
۲. پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر قصد دارد با بررسی موضوع مسجد- مدرسه‌ها و رابطه میان گونه‌های مختلف آن، به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد:

۱. مسجد- مدرسه‌های ایران در دوره قاجار به چه گونه‌هایی تقسیم می‌شوند؟
۲. آیا رابطه‌ای میان گونه‌های مختلف مسجد- مدرسه‌ها و زمان ساخت آن‌ها وجود دارد؟ یا این رابطه با مکان و موقعیت قرارگیری قابل توجیه است؟

۳. روش پژوهش

روش تحقیق، مورد پژوهی با استفاده از راهکارهای ترکیبی است (Groat & Wang, 2002: 341-373) که برای انجام آن از تکنیک‌های تحلیلی توصیفی استفاده می‌شود. روش جمع‌آوری اطلاعات مراجعه به منابع مکتوب و کتابخانه‌ای، هم‌زمان با مطالعه میدانی با مراجعه به نمونه‌های موردی است.

نمودار شماره ۱: فرآیند تحقیق و سازوکار استنتاج

مقوله آموزش و تعلیم در ایران همواره جایگاه ویژه‌ای داشته است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد این سرزمین از عهد باستان مهد فرهنگ و تمدن بوده است. با ظهور اسلام و پذیرش آن توسط مسلمانان، علاوه بر اعتقاد و باورهای آن‌ها نسبت به آموزش، بر آموختن علم به عنوان ارزش و محور رشد و تکامل بسیار تأکید شده است. در قرآن کریم نیز به تحصیل علم و دانش بسیار توصیه شده است که همگی گویای ترغیب مسلمانان به فراگیری علم و آموختن دانش است. بنابراین، امر آموزش به عنوان فعالیت اجتماعی در جوامع گوناگون متناسب با سطح فرهنگ آن شکل گرفت و مکان‌هایی مانند دارالمعلم‌ها، مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و امثال آن به این منظور بنا شد که با نظام آموزشی هر دوره مطابقت داشت. به این ترتیب، آموزش از مسائل مهم موجود در هر جامعه است و نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای سطح دانش افراد و رشد فرهنگ آن جامعه دارد.

احداث مدارس، در کشور ما سابقه طولانی دارد. مدرسه «پیش از این به عنوان نهادی برای حوزه علمیه به کار می‌رفت؛ مکانی ضمیمه شده به مسجد، که در آن علوم اسلامی، حدیث، تفسیر و فقه آموزش داده می‌شد. این نهاد با آهنگی طبیعی به آرامی رشد کرده و احتمالاً با تغییری عمده در سبک تدریس متداول گردید» (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۱۷۳).

در زمان‌های گذشته وظیفه و مسئولیت مدارس، بیش‌تر آموزش‌های دینی بود. «مدارس به منزله یکی از ارکان اصلی سازمان‌های شهری به وسیله کشرهای مختلفی هم‌چون علماء و مدرسان، سلاطین و ثروتمندان و ... ساخته می‌شد و علاوه بر کارکرد آموزشی - مذهبی در بسیاری از اوقات نقش سیاسی - اجتماعی نیز بر عهده می‌گرفت» (پهلوان‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۵۴). در این دوران نیز فراگیری علم و دانش محدود به افراد خاصی بود، ولی علاوه بر علوم اسلامی، آموزش علوم دیگر نیز رایج شد. در واقع عملکرد مدارس در هر دوره با توجه به مسائل فرهنگی و اجتماعی تعیین می‌شد. بر خلاف سایر بناها از قبیل مسجد، مقبره و مناره که از سنت‌های پیش از اسلام تأثیر گرفته است، مدرسه طراحی برای پاسخ به نیازهای جامعه اسلامی است. «مدرسه بنایی سفارشی بود که به منظور خدمت به نهادی ایجاد شد که خود نوعی نوآوری در عرصه آموزش به شمار می‌آمد. به علاوه، مدرسه عبارت بود از ایجاد نوعی تمدن ریشه‌دار که دستاوردهای جدیدی را برای جامعه در پی داشت» (هیلن براند، ۱۳۸۰). بنابراین تأثیر بنای مدارس بر ارتقای سطح آموزش از یک سو و ساختار اجتماعی مدارس در جامعه ایران از سوی دیگر، سبب می‌شود با شناخت چگونگی شکل‌گیری و توسعه مدارس ایران، به الگوی مناسب‌تری برای ساخت فضاهای آموزشی در جامعه معاصر ایرانی - اسلامی دست یابیم که خود اهمیت این موضوع را دو چندان می‌سازد.

در حوزه مسجد، مطالعات متنوعی صورت گرفته است لیکن هیچ یک از آن‌ها با رویکرد گونه‌شناسی، موضوع مسجد- مدرسه‌ها را

۴. پیشینه پژوهش

از میان پژوهش‌های انجام شده و مرتبط با دوره قاجار می‌توان پژوهش‌های بسیاری را نام برد که با محوریت موضوع معماری یا تحولات دوره قاجار به انجام رسیده‌اند. ولی پژوهش‌های اندکی با موضوع مسجد- مدرسه در دوره قاجار صورت گرفته است؛ از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: سلطان‌زاده (۱۳۷۹)، که مسجد- مدرسه‌های تهران را مطالعه کرده و به لحاظ کالبدی به یک تقسیم‌بندی رسیده است. زرین چیان (۱۳۷۷) در مقاله‌ای با عنوان "ارتباط مسجد و مدرسه" به بررسی ویژگی‌ها و کارکردهای هر یک از این دو فضا، به لحاظ معنایی پرداخته است. هم‌چنین شیخ الحکمایی (۱۳۸۱) به توضیح وقف‌نامه مسجد- مدرسه معماری‌بانی پرداخته است.

۵. انتخاب نمونه‌های موردی

جمعیت آماری پژوهش شامل تمامی موارد یعنی ۴۰ باب مسجد- مدرسه است که در فهرست میراث ملی کشور به ثبت رسیده‌اند. قابل ذکر است که نمونه‌های انتخاب شده، از میان کل نمونه‌های موجود، دارای اطلاعات کافی برای تحلیل و بررسی بوده‌اند.

۶. سیر تحولی مدارس ایرانی

۶-۱. مدارس پیش از اسلام

قدیمی‌ترین مدرسه ایران مربوط به اواخر هزاره دوم پیش از میلاد است که در شهر شوش کشف شده است. از دوره مادها با توجه به نبود خط، اثر مکتوبی در دست نیست. در دوره هخامنشیان، دبیرخانه‌هایی وجود داشت که به ثبت امور مملکتی می‌پرداختند. در این دوره دو دیوان وجود داشت که آن را به خط میخی و آرامی مکتوب کرده‌اند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد مدرسه عالی طب در مصر با حمایت و کمک‌های مالی داریوش تأسیس شد. از ویژگی‌های آموزش در دوره پارتیان اطلاعاتی در دست نیست.

در دوره ساسانیان (۶۳۷-۲۶۶ میلادی) جامعه ایران در صدد تربیت شهروندی مذهبی و وطن‌پرست بود. به دلیل طبقاتی بودن جامعه، آموزش و تعلیم، به طور خاص، به اشراف و ثروتمندان تعلق داشت. از طرفی دیگر آموزش‌های اخلاقی در معابد زرتشتی و آموزه‌های رفتاری در آگوارها برای عموم مردم ارائه می‌شد. «در عهد ساسانیان، از شیوه معماری کاخ‌ها برای مدارس و مراکز آموزشی استفاده می‌شد. مدرسه جندی شاپور در این دوره در زمینه پزشکی و فلسفه از شهرت بسیاری برخوردار است» (سمیع آذر، ۱۳۷۶: ۲۴۱).

۶-۲. مدارس در دوره اسلامی

در دوره سلجوقیان (۱۱۸۸-۱۰۳۰ میلادی) و با حضور اسلام، که سبب تغییر و تحولات وسیعی در فرهنگ و زندگی ایرانیان شده بود، نگاه واقع‌گرای اسلام به انسان مفهوم جدیدی از آموزش و تعلیم را به وجود آورد که با آموزش در دوره پیش از اسلام تفاوت‌های عمده‌ای داشت. در این دوره هدف از آموزش کسب

معارف دینی و معنوی بود. بر خلاف دوره‌های قبل که تعلیم در پرتو تجربه و تمرین عملی صورت می‌گرفت، در این عصر آموزش به صورت آموختن و اظهار نظر انجام می‌شد. هم‌چنین در سایه اسلام، فرهنگ طبقاتی بودن از جامعه رخت برپست و به جای آن تساوی انسان‌ها در برابر خدا مطرح شد. این امر سبب گردید تا عموم مردم از آموزش بهره ببرند.

نخستین مراکز آموزشی اسلامی مساجد بودند که در آن معارف و آموزه‌های دینی ترویج می‌شد. در واقع، محیط مسجد مانع از ورود آموزه‌های غیر دینی به آن مکان می‌شد. به تدریج و با پیدایش موضوع‌های دیگر اعم از مباحث علمی و فنی، نیاز به ایجاد مراکز آموزشی مستقل از مسجد احساس شد. اولین مراکز مستقل، مدارس بودند که به منظور توسعه و گسترش معارف دینی در قرون دوم و سوم هجری تأسیس شدند. «معماری مدارس سلجوقی، همانند الگوی مساجد و کاروان‌سراهای آن، عبارت بود از یک حیاط داخلی که بر وجهه درون‌نگرای بنا تاکید کرده و به وسیله حجره‌هایی با پوشش قوس‌دار احاطه می‌شدند. الگوی چهار ایوانی این مدارس شخصیت عملکردی بنا را با هویت وحدت‌گرا و هماهنگ آن پیوند زده» (پیشین: ۲۴۱) و از این طریق سازگاری روح اسلامی در کالبد معماری ایران را به نمایش می‌گذاشتند.

در دوره صفویان (۱۷۲۲-۱۵۰۱ میلادی) با گسترش مذهب شیعه محیط تازه‌ای برای رشد و شکوفایی هنر، معماری و آموزش پدیدار شد. با وجود این، در اساس آموزش تغییر عمده‌ای حاصل نشد. در واقع عصر صفوی، دوره تکامل و تداوم محیط آموزشی در ایران بود. در این میان نظام آموزشی نیز از نظم بهتری نسبت به دوره‌های قبل برخوردار شد. هم‌چنین اداره مدارس را مراجع مذهبی عهده‌دار شدند. همین امر سبب شد سازمان مدارس انسجام بهتری پیدا کند. لذا آموزش در دوره صفوی کامل‌ترین و منسجم‌ترین دوره آموزش در ایران بود. با بهبود نظام آموزشی، مدارس نیز از تکامل نسبی بهره‌مند شدند. مدارس صفوی به عنوان مدارس کلاسیک در ایران مطرح شدند. معماری مدارس در این دوره همانند گذشته تابع الگوی چهار ایوانی بود و نوآوری مهمی در عرصه معماری مدارس صورت نگرفت، با این حال در بخش پلان و اجزای بنا سامان‌دهی دقیق‌تری انجام شد.

«در زمان افشاریه با توجه به جنگ‌های پی‌درپی نادرشاه و عدم رابطه مناسب با علما و تفکر اتحاد شیعه و سنی باعث شد که کار آموزشی خاصی در کشور صورت نگیرد. هم‌چنین این جنگ‌ها به دلیل این که هزینه‌های سنگینی داشت، سبب ضعیف شدن وضع اقتصادی کشور شد» (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۳۱). در مجموع در این دوره آموزش علوم مذهبی و احداث مدرسه نامساعد بود.

در زمان حکومت کریم خان زند، زمینه مناسبی برای رشد کشاورزی و صنعت فراهم شد. «کریم خان زند با آنکه سواد نداشت، ولی اهمیت ویژه‌ای برای علما و علم و دانش قائل بود. هم‌چنین او برای گرامیداشت حافظ و سعدی آرامگاه‌هایی بنا کرد» (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۳۱).

مدرس: فضایی که محل برگزاری جلسات درس در مدارس علمیه است. تعداد مدرس‌ها در یک مدرسه گوناگون است. گاه یک یا دو و گاه بیش تر بوده است. اندازه و مساحت آن‌ها هم گوناگون است.

حجره: اتاقی است که معمولاً در کنار صحن قرار می‌گیرد و از عرض به آن متصل می‌شود و تنها به واسطه یک در کوچک به فضای باز یا نیم‌باز جلوی خود مربوط می‌شود. حجره‌ها معمولاً دارای یک ایوانچه و یک پیش‌اتاق بود که به میان‌سرا و فضای آزاد باز می‌شد. هر حجره در پس توی خود یک پستو داشت که در آن پخت و پز می‌کردند. پستوها دو اشکوب داشتند و اشکوب دوم انباری بود.

ایوان: فضای نیم‌باز مستقلی است که معمولاً از سه طرف بسته و از یک طرف باز است و در کنار صحن و رو به آن قرار می‌گیرد. **ایوانچه:** ایوانی کوچک، فضای نیمه باز جلوی حجره‌ها در مدارس.

وضوخانه: فضایی سر پوشیده که معمولاً حوضی در میانه دارد و برای وضو گرفتن از آن استفاده می‌کنند.

میان‌سرا: هر مدرسه میان‌سرایی سرسبز داشت و طلاب در ایوان‌ها با پیش‌خوان مدرسه بحث‌های دو نفری داشتند. بیشتر مدرسه‌های بزرگ، افزون بر مدرس و مسجد، کتابخانه هم داشته‌اند.

۷. تحلیل نمونه‌های موردی

۷-۱. انتخاب گزینه‌های تحلیلی

در مقاله حاضر، نمونه‌هایی از مسجد - مدرسه‌های تاریخی، برای تحلیل در نظر گرفته شده است؛ به گونه‌ای که ۴۰ باب از نمونه‌هایی از مسجد - مدرسه‌ها، به صورت تصادفی، شناسایی و تحلیل شده‌اند. در این مطالعه تقریباً تمام گونه‌های شاخص دوره قاجار در اکثر شهرهای ایران تحلیل و در نهایت، مدارک و نتایج مربوط به نمونه‌های مورد مطالعه جمع‌آوری و بر حسب تسلسل تاریخی منظم و بررسی شده‌اند.

حکومت قاجاریه، با وجود تظاهر به دینداری و ارتباط برقرار کردن با علما، نتوانست به حکومت خود جنبه مذهبی ببخشد. مدارس دینی در این دوره، نسبت به دوره صفوی، رونق کمتری داشت. با گسترش روابط اقتصادی - سیاسی ایران با کشورهای اسلامی در این دوره، زمینه آشنایی با تمدن و فرهنگ اروپایی فراهم شد. «تأسیس مدرسه دارالفنون و انتشار نشریه از اقدامات مهم دوره حکومت قاجاریه است. مدرسه فوق‌نخستین تلاش فرهنگی دولت در جهت تأسیس مدرسه‌ای برای تعلیم و تربیت متخصصان به شمار می‌آمد» (پیشین: ۱۳۱).

۶-۳. اجزا و عناصر مسجد - مدرسه

مسجد - مدرسه‌های ایران از عناصر و اجزای متعددی ساخته شده‌اند که این فضاها با توجه به عملکرد عبادی - آموزشی - معیشتی آن عبارتند از: ورودی، هشتی، صحن، شبستان، گنبدخانه، مدرس، حجره، ایوان، نمازخانه، کتابخانه و وضوخانه. هم‌چنین در برخی از این مسجد - مدرسه‌ها، با توجه به اقلیمی که در آن واقع شده‌اند یا عوامل دیگر نظیر قرار گرفتن در مرکز محله علاوه بر این فضاها، عناصر دیگری نیز وجود دارد که حمام‌ها، آب انبارها، مهتابی، گودال باغچه و مقبره از آن جمله‌اند. در ذیل تعریف مختصری از هر یک از این عناصر با توجه به تعاریف پیرنیا (۱۳۸۴)، معماریان (۱۳۸۷) و کتاب گنجنامه مدارس ارائه می‌شود.

ورودی: فضایی که ارتباط بیرون با داخل بنا را برقرار می‌کند. ورودی مسجد - مدرسه‌ها در بعضی نمونه‌های بررسی شده به صورت مجزا و در برخی دیگر برای هر دو یک ورودی تعریف شده است.

هشتی: یا کریاس، قسمت بیرون هشته‌خانه که به شکل‌های مختلف ساخته می‌شود.

صحن: حیاط یا فضای باز بنا.

شبستان: فضای ستون‌داری که از تکرار چهارطاقی‌های مشابه به وجود می‌آید. هم‌چنین بخش سرپوشیده ساختمان مساجد را نیز شبستان می‌گویند.

گنبدخانه: فضای وسیع، مرتفع و سر پوشیده‌ای که پوشش مدور با دهانه‌ای وسیع‌تر از سایر نقاط بنا دارد.

جدول شماره ۱: معرفی مسجد - مدرسه‌ها و موقعیت قرارگیری و تاریخ ساخت آن‌ها

ردیف	مسجد - مدرسه	شهر	تاریخ ساخت	ردیف	مسجد - مدرسه	شهر	تاریخ ساخت
۱	مدرسه صدر خواجه	اصفهان	۱۲۱۷ ه.ق	۲۱	مسجد - مدرسه معیرالممالک	تهران	۱۲۸۴ ه.ق
۲	مسجد - مدرسه فیضیه و دارالشفاء	قم	۱۲۱۸ ه.ق	۲۲	مسجد - مدرسه رحیم خان	اصفهان	۱۲۹۰ ه.ق
۳	مدرسه سپهداری	اراک	۱۲۲۷ ه.ق	۲۳	مسجد - مدرسه درب یلان	کاشان	۱۲۹۲ ه.ق
۴	مسجد - مدرسه دارالاحسان	سندج	۱۲۲۷ ه.ق	۲۴	مسجد - مدرسه خازن الممالک	تهران	۱۲۹۳ ه.ق
۵	مسجد - مدرسه سردار	قزوین	۱۲۳۱ ه.ق	۲۵	مسجد - مدرسه کاظمیه	تهران	۱۲۹۸ ه.ق
۶	مسجد - مدرسه مروی	تهران	۱۲۳۲ ه.ق	۲۶	مسجد - مدرسه سپهسالار	تهران	۱۲۹۴ ه.ق
۷	مسجد - مدرسه ابراهیم خان	کرمان	۱۲۳۲ ه.ق	۲۷	مسجد - مدرسه معمارباشی	تهران	۱۳۰۳ ه.ق

ردیف	مسجد- مدرسه	شهر	تاریخ ساخت	ردیف	مسجد- مدرسه	شهر	تاریخ ساخت
۸	مسجد - مدرسه حکیم باشی	تهران	۱۲۲۴ ه. ق	۲۸	مسجد - مدرسه معزالدوله	تهران	۱۳۱۷ ه. ق
۹	مسجد- مدرسه سید	اصفهان	۱۲۴۰ ه. ق	۲۹	مسجد - مدرسه ثقة الاسلام	اصفهان	۱۳۱۷ ه. ق
۱۰	مسجد- مدرسه امام خمینی (سلطانی)	کاشان	۱۲۴۰ ه. ق	۳۰	مسجد - مدرسه سید صادق روحانی(حاجی)	قم	۱۳۲۰ ه. ق
۱۱	مسجد- مدرسه امام خمینی (شاهزاده)	یزد	۱۲۴۰ ه. ق	۳۱	مسجد- مدرسه مشیر السلطنه (اقصی)	تهران	۱۳۲۱ ه. ق
۱۲	مسجد- مدرسه سید	زنجان	۱۲۴۰ ه. ق	۳۲	مسجد - مدرسه رکن الملک	اصفهان	۱۳۲۱ ه. ق
۱۳	مسجد - مدرسه صالحیه	قزوین	۱۲۴۸ ه. ق	۳۳	مسجد- مدرسه شیخ الاسلام (مسعودیه)	قزوین	۱۳۲۱ ه. ق
۱۴	مسجد - مدرسه آقا بزرگ	کاشان	۱۲۵۰ ه. ق	۳۴	مسجد- مدرسه فیلسوف الدوله	تهران	۱۳۲۲ ه. ق
۱۵	مسجد - مدرسه حاج رجبعلی	تهران	۱۲۵۲ ه. ق	۳۵	مدرسه خانم	زنجان	۱۳۲۳ ه. ق
۱۶	مسجد- مدرسه شیخ عبدالحسین	تهران	۱۲۷۰ ه. ق	۳۶	مسجد- مدرسه میرزا علی اکبر	اردبیل	قاجاریه
۱۷	مسجد - مدرسه صدر	اصفهان	۱۲۷۵ ه. ق	۳۷	مسجد- مدرسه حاج صفرعلی	تبریز	قاجاریه
۱۸	مسجد - مدرسه میرزا موسی	تهران	۱۲۷۷ ه. ق	۳۸	مسجد- مدرسه ملا اسماعیل	یزد	قاجاریه
۱۹	مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم	تهران	۱۲۸۳ ه. ق	۳۹	مسجد- مدرسه دارالامان	شهرکرد	قاجاریه
۲۰	مدرسه حاج قنبر علی خان	تهران	۱۲۸۸ ه. ق	۴۰	مسجد- مدرسه حیدریه	قزوین	قاجاریه

۶-۲. تحلیل نمونه‌های موردی

با توجه به گستردگی موضوع امکان ارائه تمامی نمونه‌های تحلیل شده در این مقاله وجود ندارد. لیکن سه نمونه از بناهای تحلیل شده به صورت تفصیلی در این بخش ارائه می‌شود.

۶-۲-۱. گونه اول (پلان واحد با کاربری مجزا از هم به عنوان

مسجد و مدرسه)

مسجد - مدرسه مروی (فخریه)، دوره قاجار، ۱۳۳۲ ه. ق: این بنا را حاج محمدحسین خان مروی، ملقب به فخرالدوله، از مقامات دربار فتحعلی شاه قاجار ساخته است. مسجد - مدرسه مروی یک حیاط وسیع دارد و دو حیاط کوچک و شبستانی بزرگ در جبهه جنوبی آن قرار گرفته که یک راه دسترسی آن از دالان ورودی است. حدود سی حجره در اطراف صحن وجود دارد و چهار ایوان در وسط هر یک از جبهه‌های بنا ساخته شده است. دو فضای پشتی ایوان‌های شرقی و غربی، به مدرس اختصاص داشته است. اکثر حجره‌های این مدرسه بزرگ هستند و هر یک دارای یک فضای اصلی با یک ایوان و صندوق خانه است. (نشریه وقف، شماره ۴: ۵۹).

در گوشه شمال غربی این بنا قسمتی برای حمام طلاب ساخته شده بود که بعدها به محلی برای سکونت خادم مدرسه تبدیل گشت. سر در فضای ورودی حدود سی سال پیش فرو ریخت و به جای آن سقف مسطحی ساخته شده است. ایوان جنوبی امروزه با در و پنجره‌های چوبی پوشانده شده و به مسجد کوچک معروف است. «تزئینات ایوان‌ها در اثر مرمت‌های مختلف از بین رفته و تنها گوشه‌ای از کاشی کاری محراب باقی مانده است. به طور کلی قسمت‌های مختلف بنا در طول زمان مورد مرمت‌های مکرر واقع شده‌اند» (گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ۱۳۷۷: ۱۳۴).

تصویر شماره ۱: حیاط و ایوان غربی. یک حیاط وسیع که دو حیاط کوچک در کنار آن قرار گرفته است.
مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ص ۱۳۵، حاجی قاسمی، ۱۳۷۷.

تصویر شماره ۲: جبهه غربی حیاط. فضای پشت ایوان غربی نیز به مدرس ها اختصاص دارد.
مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ص ۱۳۶، حاجی قاسمی، ۱۳۷۷.

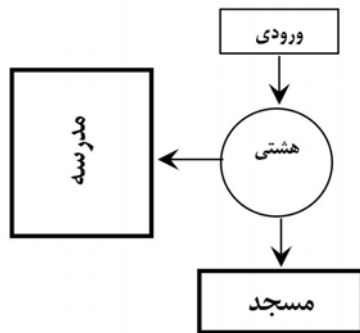
مدرس ها از طریق ایوانچه های مقابل آن است. دیگر اجزای فرعی نیز در این پلان دیده می شود که ایوان ها و کتابخانه مدرسه از آن جمله اند. در واقع کارکرد فضاهای مسجد و مدرسه در عین قرار گرفتن در پلانی واحد، از یکدیگر مجزا هستند و این مهم ترین ویژگی گونه یک است.

۲-۲-۶. گونه دوم (کاربری مسجد و مدرسه در هم ادغام شده اند) نمونه: مسجد - مدرسه سردار

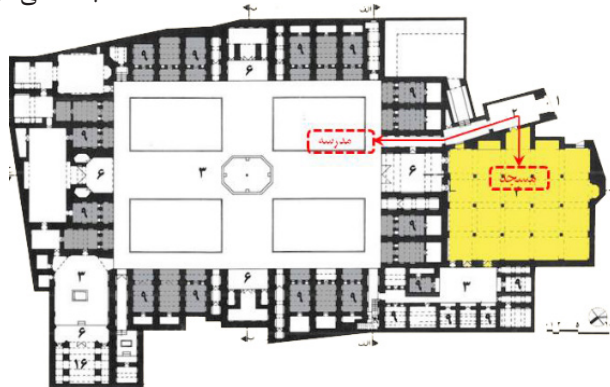
مسجد - مدرسه سردار، قزوین، خیابان تبریز، دوره قاجار، ۱۲۳۱ ه.ق: مسجد و مدرسه سردار در گذشته یکی از مدارس زیبا و ممتاز این شهر به شمار می رفته است. این بنا را حسن خان و حسین خان سردار از امرای فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۳۱ ه.ق ساخته اند. نقشه بنا مربع مستطیل و ساختمان آن در دو اشکوب ساخته شده است. در ورودی مدرسه در شمال و وسط قرار دارد که پس از ورود به هشتی کوچکی منتهی و سپس به حیاط ارتباط پیدا می کند.

تصویر شماره ۳: جبهه های شمالی و شرقی. مدرس ها در این جبهه ها قرار گرفته اند. مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ص ۱۳۶، حاجی قاسمی، ۱۳۷۷.

نمودار شماره ۲: دیاگرام فضایی گونه اول مأخذ: نگارندگان

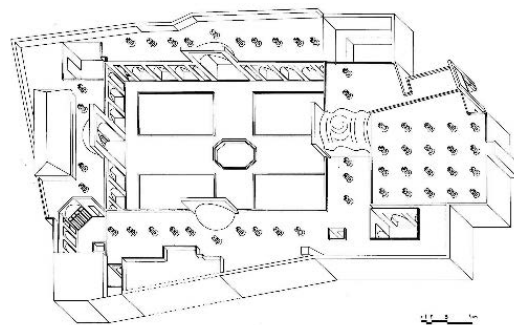

- فهرست فضاها
- ۱- ورودی
 - ۲- هشتی
 - ۳- حیاط
 - ۴- شبستان
 - ۶- ایوان
 - ۹- مدرسه
 - ۱۶- کتابخانه

تصویر شماره ۴: برش افقی طبقه همکف، در پلان مشاهده می شود که در هشتی ورودی فضای مسجد و مدرسه از هم تفکیک شده است. مأخذ: گنجنامه بناهای مذهبی تهران، ۱۳۷۷: ۱۲۷.

تصویر شماره ۶: حیاط و جبهه جنوبی، در ضلع جنوبی مهتابی وجود دارد که به اندازه یک متر از سطح حیاط بالاتر است و شبستان مسجد نیز در این جبهه قرار گرفته است. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۹

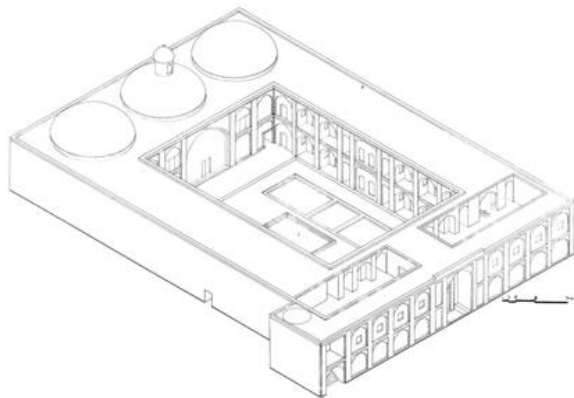

تصویر شماره ۵: تصویر سه بعدی گنجنامه مأخذ: بناهای مذهبی تهران، ۱۳۷۷: ۱۲۵.

مدرسه دارای حیاط مرکزی است و ازاره بنا با سنگ و بقیه آن با آجر تراش خورده ساخته شده و با کاشی های رنگارنگ تزئین یافته است. دور تا دور حیاط مدرسه را از چهار سو با اشعار مرحوم محتشم کاشانی به خط نستعلیق زیبا، به رنگ سفید در کاشی بنفش، کتیبه کرده اند. ۳۲ باب حجره در بخش غربی و شرقی دو گوشواره، که متصل به ایوان های کوچکی است، بنا شده به طوری که در وسط یک مدرس یا حجره بزرگ است و در دو طرف آن دو گوشواره باریک قرار دارد که راهروی اشکوب دوم است. هم چنین راهروهای متصل به گوشواره ها از هر طرف دارای سه باب حجره است که علاوه بر

در گونه اول که مسجد-مدرسه مروی نمونه ای از آن است، فقط یک ورودی برای وارد شدن به مسجد-مدرسه وجود دارد و در قسمت هشتی ورودی، راه ورود به مسجد و مدرسه از یکدیگر جدا می شود. در واقع در طراحی این گونه سعی شده است عملکرد فضاهای مدرسه، ارتباطی با فضای مسجد نداشته باشد و آن را تحت الشعاع خود قرار ندهد.

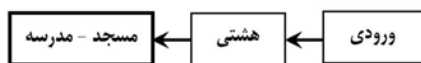
فضاهای اصلی در این مسجد - مدرسه عبارت است از یک شبستان که متعلق به مسجد است و از هشتی ورودی مستقیماً وارد فضای شبستان می شویم. فضاهای مربوط به مدرسه که مدرس ها اصلی ترین آن هستند، دور تا دور حیاط مرکزی شکل گرفته اند. راه ارتباطی این

تصویر شماره ۱۰: تصویر سه بعدی، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۷.

در وسط حیاط مدرسه، حوض سرپوشیده بزرگی قرار دارد و در جنوب مدرسه نیز مهتابی بزرگی، که به اندازه یک متر از کف حیاط بلندتر است، احداث شده که از طرف شرق و غرب هم‌اندازه مدرسه بوده و در تابستان برای استراحت و برای اجرای تعزیه استفاده می‌شده است.

در طبقه بالا دو حیاط کوچک وجود دارد و منظره ارتباط آن‌ها با حیاط اصلی بسیار زیباست. این بنا به لحاظ هنری از بناهای برجسته دوران قاجاریه است و دارای تزیین‌های کاشی و گره‌بندی چوبی است. نمای طبقه دوم دارای تاق‌نمایی با قوس صفوی، لچکی‌ها با کاشی‌های مینایی زیبایی تزیین و ارسی‌های چوبی و پنجره‌های مشبک آن که در نهایت ظرافت درست شده، هماهنگی خاصی به بنا داده است. در ضلع جنوبی حیاط، شبستان مسجد واقع شده و سقف آن روی سه طاق آجری قرار دارد و بر فراز طاق میانی که از دو قسمت دیگر بزرگ‌تر است، گنبدی احداث شده است. فضای داخل مسجد به غیر از کاشی‌کاری محراب، کاملاً ساده بوده و فقط در قسمت سقف با استفاده از کاشی و آجر تزیین‌های معقلی ساده‌ای به‌وجود آمده است. مدرسه مذکور از لحاظ هنری و معماری از شاهکارهای دوره قاجار است که در آن تمام نمونه‌های کاشی‌کاری و معماری این دوره را می‌توان مشاهده کرد.

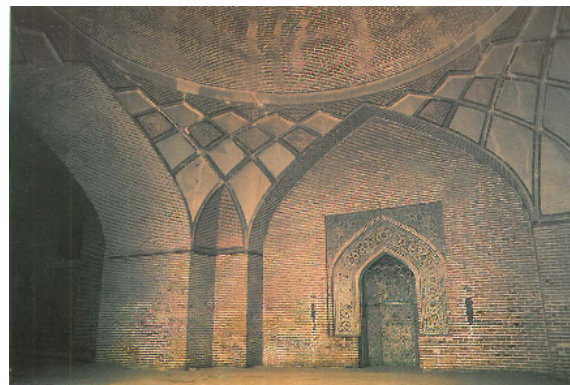

نمودار شماره ۳: دیاگرام فضایی گونه دوم

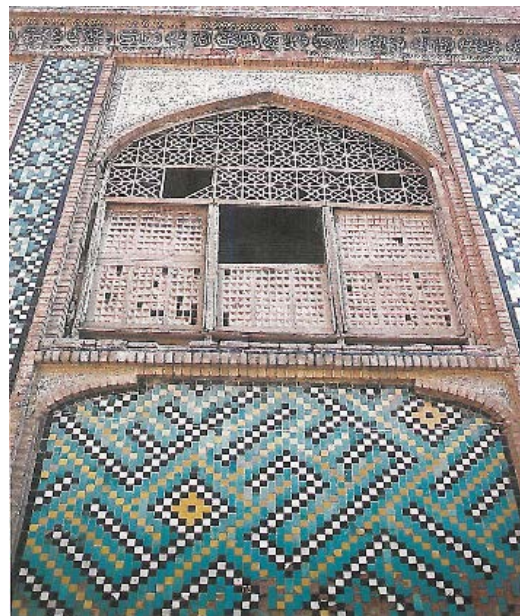
۶-۲-۳. گونه سوم (عملکرد مسجد و مدرسه کاملاً جدا از هم و در کنار یکدیگر) نمونه: مسجد - مدرسه شیخ عبدالحسین

مسجد - مدرسه شیخ عبدالحسین، تهران، سبزه میدان، بازار کفاش‌ها، دوره قاجار، ۱۲۷۰ ه.ق: این مسجد - مدرسه را وصی مرحوم «شیخ عبدالحسین تهرانی» (شیخ العراقین) از ثلث مال «میرزاتقی خان امیرکبیر» بعد از فوت او ساخت و به نام خود وی مشهور شد. کتیبه‌های سردر ورودی و ایوان جنوبی مسجد به ترتیب به خط حسین قولر آغاسی و رجبعلی خادم مشهدی است. «مدرسه و مسجد شیخ عبدالحسین در کنار یکدیگر و در یک‌زمان ساخته شده‌اند. با

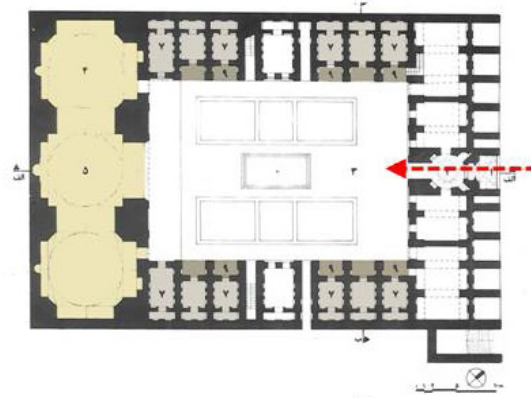
پستوی مجزا، در جلوی هر حجره سکویی با نیم متر ارتفاع و شش متر مربع مساحت قرار گرفته است.

تصویر شماره ۷: فضای زیر گنبد میانی، تاق میانی آجری سقف شبستان که از دو تاق دیگر بزرگتر است. مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۹

تصویر شماره ۸: قسمتی از تزیین‌های حیاط، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۹

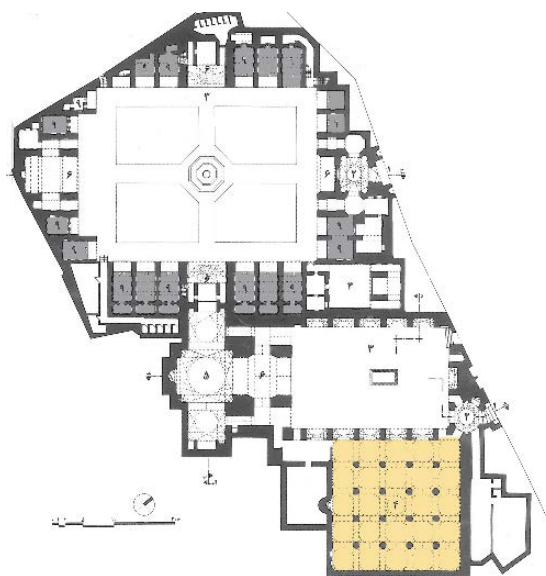

تصویر شماره ۹: برش افقی طبقه همکف؛ مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴۸

- فهرست فضاها
- ۱- ورودی
 - ۲- هشتی
 - ۳- حیاط
 - ۴- شبستان
 - ۵- گنبدخانه
 - ۶- حجره
 - ۷- ایوانچه
 - ۸- گنبدخانه

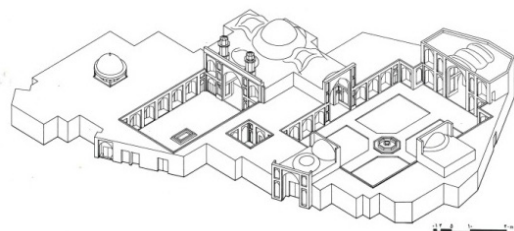

پیرامون آن تشکیل شده‌اند. مجموعه مسجد از طریق گنبدخانه وارد یکی از ایوان‌های مدرسه همجوار خود می‌شود. مدرسه نیز شامل حیاط مرکزی، ایوان‌ها و مدرس‌هایی است که از طریق ایوانچه به هم متصل شده‌اند.

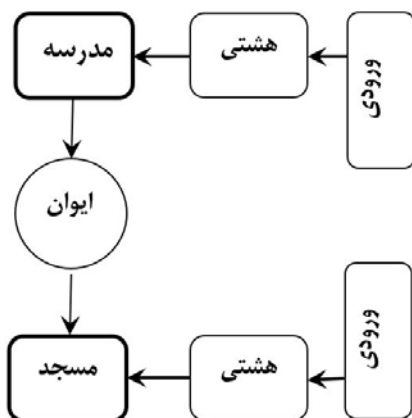

تصویر شماره ۱۳: برش افقی طبقه همکف، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۲.

- فهرست فضاها
۱- ورودی	۲- هشتی	۳- حیاط	۴- شبستان
۵- گنبدخانه	۶- ایوان	۹- مدرس	

تصویر شماره ۱۴: تصویر سه بعدی، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۱.

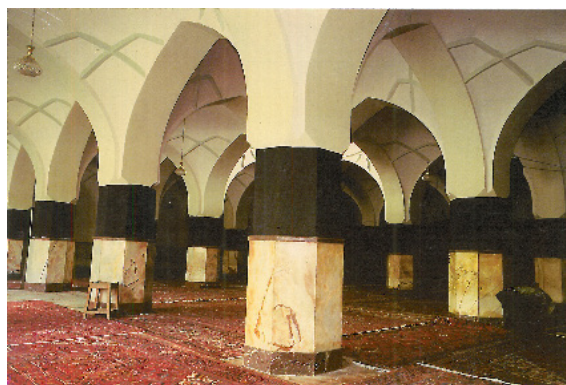
نمودار شماره ۴: دیاگرام فضایی گونه سوم

توجه به کتیبه‌های موجود به نظر می‌رسد بنای مسجد بیش از پانزده سال به طول انجامیده است» (حاجی قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۰).

تصویر شماره ۱۱: جبهه غربی و قسمتی از جبهه شمالی حیاط مدرسه

مدرسه مجاور مسجد نیز دارای چهار ایوان و مشتمل بر سردر، هشتی، صحن وسیع، حجره‌های دو طبقه، مدرس، کاشی‌کاری‌های زیبا و چند پنجره چوبی مشبک است، که به تصدی آقا یوسف و در کارخانه محمدقلی شیرازی در سال ۱۲۸۱، انجام یافته است.

تصویر شماره ۱۲: شبستان مسجد، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۷۷: ۴۱ و ۴۷.

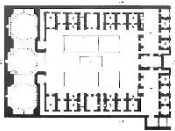
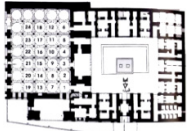

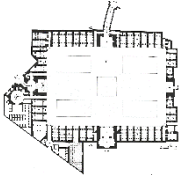
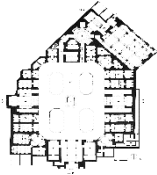

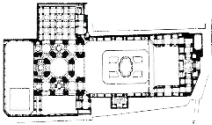

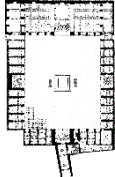

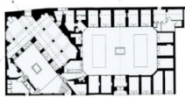

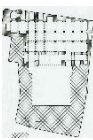
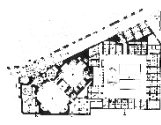
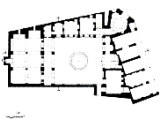

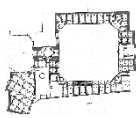

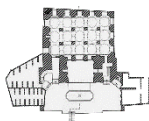
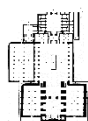

در داخل صحن مشجر مدرسه و ایوان‌های فوقانی آن نیز پنج رشته مقرنس گچ‌بری باقی مانده است که در نوع خود اثر ممتازی به‌شمار می‌رود. مسجد دارای مقصوره و گنبدی در ضلع جنوبی، طاق‌نماهای متناسب کوچک در جوانب دیگر و شبستانی مزین به معقلی‌های کاشی‌کاری و آجری در ضلع شرقی است. کاشی‌کاری معرق و گره‌کاری پشت بغل‌های داخلی مدرسه از شاهکارهای معماری دوره قاجاریه و از لحاظ سبک هنری بی‌نهایت زیبا و چشمگیر است.

گونه سوم شامل مسجد - مدرسه‌هایی است که دارای پلان‌های کاملاً جدا از هم هستند. مسجد - مدرسه شیخ عبدالحسین نمونه بارزی از این گونه است. همان‌گونه که در پلان این مسجد - مدرسه مشاهده می‌شود، مسجد به صورت کاملاً جدا از عملکرد مدرسه و فقط در جوار آن ساخته شده است؛ یعنی در عین این‌که با هم ارتباط دارند، کاملاً مجزا از یکدیگرند. برای هر مجموعه یک ورودی تعریف شده است. فضاهای اصلی مسجد عبارتست از شبستان، گنبدخانه و یک حیاط مرکزی که فضاهای نامبرده

جدول شماره ۲: معرفی سه گونه مختلف مسجد - مدرسه‌های قاجاریه

ردیف	عنوان مسجد-مدرسه	نوع گونه	ردیف	عنوان مسجد-مدرسه	نوع گونه
۱	مدرسه صدر خواجه	گونه اول	۲۱	مدرسه حاج قنبر علی خان	گونه دوم
۲	مسجد - مدرسه فیضیه و دارالشفاء	گونه اول	۲۲	مسجد- مدرسه رحیم خان	گونه سوم
۳	مدرسه سپهداری	گونه دوم	۲۳	مسجد - مدرسه درب یلان	گونه سوم
۴	مسجد- مدرسه دارالاحسان	گونه اول	۲۴	مسجد - مدرسه خازن الممالک	گونه اول
۵	مسجد- مدرسه سردار	گونه دوم	۲۵	مسجد - مدرسه کاظمیه	گونه سوم
۶	مسجد - مدرسه مروی	گونه اول	۲۶	مسجد- مدرسه سپهسالار	گونه اول
۷	مسجد - مدرسه ابراهیم خان	گونه اول	۲۷	مسجد - مدرسه معمارباشی	گونه اول
۸	مسجد - مدرسه حکیم باشی	گونه دوم	۲۸	مسجد - مدرسه معزالدوله	گونه دوم
۹	مسجد- مدرسه سید	گونه اول	۲۹	مسجد - مدرسه ثقة الاسلام	گونه سوم
۱۰	مسجد- مدرسه امام خمینی (سلطانی)	گونه دوم	۳۰	مسجد - مدرسه سید صادق روحانی(حاجی)	گونه دوم
۱۱	مسجد- مدرسه امام خمینی (شاهزاده)	گونه دوم	۳۱	مسجد- مدرسه مشیر السلطنه (اقصی)	گونه اول
۱۲	مسجد- مدرسه سید	گونه اول	۳۲	مسجد - مدرسه رکن الملک	گونه دوم
۱۳	مسجد - مدرسه صالحیه	گونه اول	۳۳	مسجد- مدرسه شیخ الاسلام (مسعودیه)	گونه اول
۱۴	مسجد - مدرسه آقا بزرگ	گونه سوم	۳۴	مسجد- مدرسه فیلسوف الدوله	گونه اول
۱۵	مسجد- مدرسه حاج رجبعلی	گونه اول	۳۵	مسجد - مدرسه خانم	گونه دوم
۱۶	مسجد- مدرسه شیخ عبدالحسین	گونه سوم	۳۶	مسجد- مدرسه میرزا علی اکبر	گونه سوم
۱۷	مسجد - مدرسه صدر	گونه دوم	۳۷	مسجد- مدرسه حاج صفرعلی	گونه دوم
۱۸	مسجد - مدرسه میرزا موسی	گونه دوم	۳۸	مسجد- مدرسه ملا اسماعیل	گونه اول
۱۹	مسجداً مدرسه سپهسالار قدیم (شهید بهشتی)	گونه اول	۳۹	مسجد- مدرسه دارالامان	گونه اول
۲۰	مسجد- مدرسه معیر الممالک	گونه اول	۴۰	مسجد- مدرسه حیدریه	گونه دوم

جدول شماره ۳: پلان مسجد - مدرسه ها و نوع گونه بندی آن ها

				
پلان ۱- گونه اول	پلان ۲- گونه اول	پلان ۳- گونه دوم	پلان ۴- گونه اول	پلان ۵- گونه دوم
				
پلان ۶- گونه اول	پلان ۷- گونه اول	پلان ۸- گونه دوم	پلان ۹- گونه اول	پلان ۱۰- گونه دوم
				
پلان ۱۱- گونه دوم	پلان ۱۲- گونه اول	پلان ۱۳- گونه اول	پلان ۱۴- گونه سوم	پلان ۱۵- گونه اول
				
پلان ۱۶- گونه سوم	پلان ۱۷- گونه دوم	پلان ۱۸- گونه دوم	پلان ۱۹- گونه اول	پلان ۲۰- گونه اول
				
پلان ۲۱- گونه دوم	پلان ۲۲- گونه سوم	پلان ۲۳- گونه سوم	پلان ۲۴- گونه اول	پلان ۲۵- گونه سوم
				
پلان ۲۶- گونه اول	پلان ۲۷- گونه اول	پلان ۲۸- گونه دوم	پلان ۲۹- گونه سوم	پلان ۳۰- گونه دوم
				
پلان ۳۱- گونه اول	پلان ۳۲- گونه دوم	پلان ۳۳- گونه اول	پلان ۳۴- گونه اول	پلان ۳۵- گونه دوم
				
پلان ۳۶- گونه سوم	پلان ۳۷- گونه دوم	پلان ۳۸- گونه اول	پلان ۳۹- گونه اول	پلان ۴۰- گونه دوم

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعات انجام شده می‌توان دریافت که مسجد-مدرسه نوعی فضای معماری است که دارای کارکرد آموزشی و مذهبی است و فضاهای موجود در آن نیز از اهمیت کم و بیش یکسانی برخوردار است. از این فضا تحت عنوان مسجد و مدرسه یا مسجد-مدرسه یاد می‌کنند. با بررسی ۴۰ نمونه، به صورت تصادف، از پلان‌های مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار می‌توان سه‌گونه مختلف برای آن تعریف کرد. گونه نخست، که بیش‌ترین تعداد را در بین نمونه‌های انتخابی به خود اختصاص داده است. مسجد - مدرسه‌هایی است که دارای پلانی واحد با عملکردهای جداگانه هستند. در این گونه فضای مسجد - مدرسه طوری طراحی شده است که کسانی که از بیرون برای اقامه نماز مراجعه می‌کنند، ناگزیر از رفتن به درون مدرسه و ایجاد مزاحمت برای طلاب نباشند. در واقع هدف از طراحی گونه اول این بوده است که مدرسه و مسجد علاوه بر ارتباط با یکدیگر به صورت جدا به عملکرد خود بپردازند. گونه دوم، مسجد - مدرسه‌هایی هستند که فضاهای مذهبی و آموزشی آن‌ها با هم ترکیب شده است. به این مفهوم که در هنگام ورود به مسجد-مدرسه هم‌زمان هم فضای مذهبی یعنی شبستان و هم آموزشی از جمله مدرس‌ها و حجره‌ها را مشاهده می‌کنیم. گونه سوم، که شمار کمتری نسبت به دو گونه دیگر دارد، مسجد-مدرسه‌هایی هستند که به صورت جدا از هم ساخته و برای هر یک فضاهای خاصی تعریف شده است. در این گونه، در عین حال که فضای مسجد و مدرسه خللی در عملکرد یکدیگر ایجاد نمی‌کنند، از طریق فضای مشترکی با هم در ارتباط هستند.

هم‌چنین با بررسی زمان و مکان ساخت این مسجد-مدرسه‌ها یعنی توجه به اقلیمی که در آن قرار گرفته‌اند و بازه زمانی که احداث شده‌اند، مشخص می‌شود که در همه زمان‌ها و در همه شهرهای مورد مطالعه هر سه گونه را می‌توان مشاهده کرد. بنابراین، نتیجه گرفته می‌شود که رابطه‌ای بین این سه گونه، از لحاظ تاریخ ساخت و موقعیت قرارگیری آن‌ها، نمی‌توان پیدا کرد؛ به عبارت دیگر نمی‌توان رابطه‌ای میان سال ساخت هر یک از این مسجد-مدرسه‌ها و گونه‌ای که بر اساس آن شکل گرفته‌اند، شناسایی کرد. به نظر می‌رسد رابطه‌های دیگری در میان باشد؛ رابطه‌ای که بتواند گونه ساخت بنای مسجد-مدرسه‌ها را توجیه نماید که نیازمند پژوهش‌های مستقل در این حیطه خواهد بود.

فهرست منابع و مراجع

۱. پهلوان زاده، لیلا، (۱۳۸۷)، «مدارس اصفهان در عصر صفوی»، مجموعه مقالات معماری و شهرسازی از گردهمایی مکتب اصفهان، مرکز تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری و پژوهش‌کنده هنر، ص ۲۵۴ - ۲۶۰، تهران.
۲. پیرنیا، عبدالکریم (۱۳۸۴)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
۳. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۵)، گنج‌نامه مساجد اصفهان، سازمان میراث فرهنگی، تهران.
۴. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۷)، گنج‌نامه بناهای مذهبی تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

۵. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۸)، گنج‌نامه مدارس، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۶. سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۷۹)، «مسجد مدرسه‌های تهران»، نشریه وقف میراث جاویدان، شماره ۲۸، ۵۴-۶۴. سمیع آذر، علیرضا (۱۳۷۶)، تاریخ تحولات مدارس در ایران، سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، تهران.
۷. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹)، معماری ایران دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران.
۸. ملازاده، کاظم و مریم محمدی (۱۳۸۱)، «مدارس و بناهای مذهبی»، سوره مهر (حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی)، تهران.
۹. معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷)، معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش، تهران.
۱۰. هیلن برند، روبرت (۱۳۸۰)، معماری اسلامی: شکل، کارکرد و معنی. ترجمه دکتر باقر آیت الله شیرازی، روزنه، تهران.
۱۱. سایت سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۲. سایت دانشنامه تاریخ معماری ایران‌شهر.